

ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Ἡ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΚΡΙΒΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

Ὁ Σαουὺλ Σ. Weinberg εἰς μίαν ἐσπευσμένην ὅσον καὶ αὐστηρὰν κριτικὴν¹ τοῦ τομιδίου μου *Early Hellenic Pottery of Crete* (Princeton 1945, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Hesperia» XIV, 1945, σελ. 1 κ.ξ.) πιστεύει ὅτι ἀναίρετῃ εὐκόλως, μὲ τὸ ἴδιον αὐτοῦ κῦρος καὶ τὸ κῦρος ἄλλων, ὠρισμένα ἐκ τῶν βασικῶν συμπερασμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα μὲ ὠδήγησαν, ἀπὸ μακροῦ, αἱ μελέται μου ἐπὶ τῆς μεταμινωικῆς κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, μελέται ἐνισχυόμεναι καὶ ἀπὸ τὰς ἐνεργηθείσας ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφὰς τὸ 1924 εἰς τὴν θέσιν «Ἀρχάδες» τῆς Πεδιάδος. Δὲν ἀποτελεῖ συνήθειάν μου νὰ ἀπαντῶ εἰς ἐπικρίσεις ἢ νὰ εἰσέρχωμαι εἰς μίαν πολεμικὴν, τελείως ἀνωφελῆ: αἱ γόνιμοι ἰδέαι παραμένουν καὶ καρποφοροῦν, ἐνῶ αἱ σαθραὶ ἐξαφανίζονται ὁπωσδήποτε χωρὶς νὰ ἀφήνουν ἴχνη. Τὴν φορὰν ὅμως αὐτὴν πιστεύω ὅτι δύναται νὰ προκύψῃ ὄφελος ἀπὸ μίαν συζήτησιν ἐπὶ τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ ἐπικριτοῦ: πρὸ πάντων θὰ τεθῆ οὕτω ἐκ νέου σαφέστερον καὶ περιεκτικώτερον ἢ μέχρι τοῦδε καὶ θὰ ἐξετασθῆ ἀπὸ τὰς πολλαπλᾶς αὐτοῦ ἀπόψεις τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει ἡ κρητικὴ τέχνη εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἑλληνικῆς τέχνης: κατὰ δεύτερον λόγον θὰ προβληθοῦν παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ ὠρισμένων νέων ὁδῶν καὶ ὠρισμένων νέων μεθόδων, αἱ ὁποῖαι φαίνεται ὅτι ἐδραιοῦνται συνεχῶς μετὰ μείζονος ἐπιμονῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν τῷ πεδίῳ τῶν ἀρχαιολογικῶν σπουδῶν ἐν γένει.

Ἡ πρώτη παράγραφος τῆς κριτικῆς λέγει ἀπεριφράστως, ὅτι ἡ μελέτη μου ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ της, τοῦ σκοποῦ δηλαδὴ ἐκείνου, ὅστις προδιεγράφετο ὡς ἀναπόφευκτος ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ προορισμοῦ της — ματαιωθέντος ἔνεκα τόσον τραγικῶν γεγονότων τῆς πολεμικῆς καὶ τῆς εἰρηνικῆς περιόδου — νὰ ἀποτελέσῃ μέρος τῆς σειρᾶς τῶν μονογραφικῶν ἐπὶ τῆς ἀρχαίας κεραμεικῆς *Bilder griechischer Vasen*: καὶ τοῦτο, διότι, ἵνα στηρίξω ἢ ἀνασκευάσω ὠρισμένας θεωρίας μου, «ἐλαχίστη προσοχὴ ἐδόθη διὰ μίαν περιγραφὴν τῆς πρωίμου ἑλληνικῆς κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, περιόδου πρὸς περίοδον». Νομίζω ὅτι πρῶγματι διήρρεσα τὸ ὑλικὸν τοῦτο εἰς τὰς κυρίας του περιόδους, διαχωρίζων μάλιστα, χάριν μεγαλυτέρας σαφηνείας, διὰ διαστήματός τινος

¹) A. J. A., LI, 1948, σελ. 301 κ.ξ.

τὴν μίαν περίοδον ἀπὸ τὴν ἄλλην : ὑπομυκηναϊκὴν, πρωτογεωμετρικὴν, γεωμετρικὴν, ἀνατολίζουσαν· διὰ τὴν τελευταίαν ἐξήτασα τὴν ἀποψιν τῆς εἰσαγωγῆς στοιχείων ἐκ τῆς Ἐνατολῆς, ὡς καὶ τὴν ἀποψιν τῶν σχέσεων τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς μετὰ τοῦ λοιποῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἐξήτησα νὰ χαρακτηρίσω ἐκάστην περίοδον κατὰ τὴν γένεσιν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς, ὡς καὶ κατὰ τὴν διασταύρωσιν διαφόρων ρυθμῶν ἐντὸς τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἄν ὁ Weinberg λέγων περιγραφὴν ἐννοεῖ, τὴν διαίρεσιν ἐνὸς καλλιτεχνικοῦ φαινομένου εἰς ὀρισμένας φάσεις, καὶ τὴν ὑποδιαίρεσιν τούτων εἰς ὑπο-φάσεις, μὲ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς, ἀφῆνω εἰς ἄλλους τὴν φιλοδοξίαν μᾶς τοιαύτης περιγραφῆς. Δι' ἐκάστην τῶν φάσεων καὶ ὑπο-φάσεων τούτων ὁ Weinberg θὰ ἐπεθύμει, φαίνεται, νὰ δίδονται ἀκριβεῖς χρονολογίαι, ἐξ ὧν εἰς τὴν παράγραφον β λέγει: «ποτὲ δὲν εἶναι σαφὲς πόσον χρονικὸν διάστημα καταλαμβάνει ἐκάστη περίοδος, διότι σχεδὸν δὲν ὑπάρχει οὐδεμία μεία χρονολογιῶν, ἔστω καὶ ἡ πλέον γενικὴ». Ἄρκει νὰ φυλλομετρήσῃ τις τὸ τομίδιον μου διὰ νὰ ἀνεύρῃ διαφόρους χρονολογίας, καὶ μάλιστα ὄχι τόσον γενικᾶς. Διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου δίδεται μία (σελ. 3), μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.χ.: χρονολόγησις πού θὰ ἠδύνατο νὰ φανῆ ἀρκετὰ τολμηρά, ὅταν ἐνεφανίσθῃ τὸ πρῶτον εἰς τὴν δημοσίευσίν μου τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Ἀρχάδων² (ὁπότε ἠγνοεῖτο ἀκόμη ὁ τελευταῖος ρυθμὸς τῆς μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς, ὁ λεγόμενος «Granary Style», καὶ ἐπιστεύετο ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ τέχνη εἶχε παύσει ἤδη περὶ τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος), ἡ ὁποία ὅμως σήμερον ἔχει γίνεαι γενικῶς παραδεκτὴ³. Μία ἄλλη χρονολογία ὑποδεικνύεται ὑπ' ἐμοῦ (σελ. 8) διὰ τὴν πρώτην διεσόδυσιν ἀνατολικῶν στοιχείων, περὶ τὸ 800 π.Χ., ἥτοι εἰς μίαν στιγμὴν, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν γνώμην μου, συμπύπτει μὲ τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ· ἡ παρακμὴ τοῦ ἀνατολίζοντος καὶ ἡ ἐναρξίς τοῦ πρωτοελληνικοῦ ρυθμοῦ τῆς Κρήτης καθορίζεται περὶ τὸ μέσον τῆς 7ης ἑκατονταετηρίδος (σελ. 14 καὶ 18), ἂν καὶ παρατηρεῖται ἐπιβίωσις καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος τούτου, ἀφοῦ στοιχεῖα τῶν ρυθμῶν τούτων

²) Ἰδε «Annuario della Scuola di Atene», X - XII, 1929 (Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ λοιποῦ σημειοῦται ὡς Ark.) σελ. 683.

³) Ἐπίσης κατὰ τὸν F u r u m a r k (Mycenaean Pottery, σελ. 179· τοῦ Ἰδίου, Chronology of the Mycenaean pottery, σελ. 10) κ.ἐξ., σ. 115) ἡ ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ τῆς Κρήτης, περιλαμβάνουσα τὴν κεραμεικὴν τῶν Ἀτσιπιδῶν, τοῦ Βροκάστρου κλπ., ἀνήκει εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 12ου αἰῶνος. Βλ. ἀντιθέτως Ark., σελ. 552 κ.ἐξ. 694.

ευρίσκονται συνδεδεμένα μετά προϊόντων τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου (σελ. 18). Εἰς τὸν τόμον μου περὶ τῶν Ἀρχαίων διαγράφονται ἀκόμη καὶ τὰ διαδοχικὰ ἐξελικτικὰ στάδια ἐντὸς ἐκάστης τῶν μεγάλων τούτων περιόδων ἐπὶ τῶν σταδίων ὅμως αὐτῶν θὰ ἦτο ἀντιθέτως ἄκαιρον νὰ ἐπιμείνω εἰς ἓν βραχὺ συνοπτικὸν τομίδιον. Ἐὰν κανεῖς ἐπιθυμῇ νὰ ἴδῃ τὰς ὡς ἄνω περιόδους καὶ τὰ στάδια συμπυκνούμενα εἰς ἓνα ἀκριβῆ χρονολογικὸν πῖνακα, ὑποδιηρημένον εἰς δεκαετίας ἢ πενταετίας, ἐγὼ θὰ ἠθέλον τὴν φορὰν ταύτην ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον, νὰ ἀποδείξω δηλαδὴ ὅτι ἡ αὐστηρὰ αὕτη σχηματοποιήσις εἶναι τελείως ἄλογος καὶ ἀδύνατος νὰ ἐφαρμοσθῇ, δι' ὅσους κατενόησαν πλήρως τὰ περίπλοκα φαινόμενα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς τέχνης τῶν ταραχῶδων τούτων αἰώνων τῆς ζωῆς τῆς νήσου.

Ἡ δευτέρα παράγραφος τῆς κριτικῆς στρέφεται ἐναντίον τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν δύο προσαγομένων ὡς κυρίων σκοπῶν τῆς μελέτης μου, ἦτοι κατὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι ἡ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ τῆς Κρήτης δὲν εἶναι προῖον δευτέρας τάξεως ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ ἐργαστήρια. Παρέλειψα, λέγει, νὰ ἀποδείξω ὅτι «ὁ τοπικὸς κρητικὸς ρυθμὸς στερεῖται ποικιλίας καὶ ρώμης μοτίβων ἐναντι τῶν ρυθμῶν ἄλλων κέντρων, καὶ δύναται διὰ τοῦτο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μία τέχνη δευτέρας ποιότητος». Νομίζω ὅτι ὁ ἐπικριτὴς ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτόν, ἀφοῦ ὀλίγον κατωτέρω δηλοῖ ὅτι δὲν δύναται νὰ μὴ κάμῃ ἰδιαιτέραν αἴσθησιν εἰς τινα τὸ «εἰδικὸν τοπικὸν χρῶμα» τῆς κρητικῆς ταύτης τέχνης, τῆς ὁποίας παραδέχεται ὅχι μόνον τὴν πρωτοτυπίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφθονίαν, τὴν ποικιλίαν, τὴν ἐλευθερίαν εὐρέσεως, τὴν δύναμιν ἀνανεώσεως διὰ τολμηρῶν πειραματισμῶν πρὸς ὅλας τὰς κατευθύνσεις. Ἐν ἀπομένῃ μόνον ἡ ρώμη τῶν μοτίβων («strength of design») ὡς κόσκινον, διὰ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ περάσῃ πᾶν εἶδος κεραμεικῆς, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὴν τάξιν τῆς πρώτης ποιότητος, ἐγὼ ἤδη ἐντίμως κατεδίκασα ἑμαυτόν, εἰδικῶς μάλιστα (σελ. 9), δ.ὲ τὸ σφάλμα μου νὰ μὴ εἶμαι εἰς θέσιν ν' ἀκολουθίσω τὰς ἀποκρίμους ἀτροπὸς ὀρισμένου εἶδους κριτικῆς τῆς τέχνης καὶ νὰ ἀρνοῦμαι νὰ παραδεχθῶ μίαν ἀκαμπτον κλίμακα ἀξιῶν, δυναμένων νὰ ἐφαρμοσθοῦν αὐτομάτως κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴν κρίσιν. Καὶ ἀκόμη, ὡς πρὸς ἐκείνην τὴν γεωμετρικὴν κεραμεικὴν, μὲ ἐπικρίνει ὅτι ὑπεστήριξα «almost belligerently» τὴν ἄποψιν τῆς βαθμιαίας ἐξέλιξος καὶ μεταμορφώσεως, ἀνευ οὐδεμιᾶς ἀποτόμου διακοπῆς, ἀλήθειαν αὐτονόητον, ἣτις εἶχε τάχα γίνεαι πλέον δεκτὴ σχεδὸν περὶ ὅλων τῶν ἑλληνικῶν ἐργαστηρίων. Κατὰ τὴν ἐποχὴν μου, ὅταν τὸ πρῶτον ἐπεδόθην εἰς τὴν σπουδὴν τῆς κρητικῆς κεραμεικῆς τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ διενήργησα ἀνασκαφὰς πρὸς διαφώτισιν τῆς φύσεως καὶ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν

της, ἂν δὲν μὲ ἀπατᾶ ἡ μνήμη, ἀπεδίδεται εἰς ὄλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος μία τομὴ ἀπροσδόκητος καὶ ἀπόλυτος μεταξὺ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν προϊόντων του ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ἀφ' ἑτέρου, μία δευτέρα τομὴ μεταξὺ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ, ἐνῶ κυριολεκτικῶς μία νέα ἐποχὴ ἐφαίνετο ὅτι ἤρχιζε μὲ τὴν ἀφίξιν ἑνὸς κύματος ἀνατολιζούσης τέχνης: θὰ ὄφειλα λοιπὸν νὰ δεχθῶ μὲ χαρὰν τὴν μεταστροφὴν τῶν μελετητῶν, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τοῦτο τὸ σημεῖον τῶν θεωριῶν μου, εὐχόμενος νὰ ἀκολουθήσῃ μία τοιαύτη ἀναγνώρισις καὶ ἐπὶ ὄλων τῶν λοιπῶν σημείων! Ἀλλὰ, διὰ νὰ εἰπωμεν τὴν ἀλήθειαν, ποῦ ὑφίσταται αὐτὴ ἡ ὁμοφωνία τῶν ἐπιστημόνων; Αἱ πρόσφατοι ἔρευναι⁴ ἀντιθέτως παραδέχονται ὅτι ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς, ἂν καὶ ἐγεννήθη ἐπὶ μυκηναϊκῶν στοιχείων καὶ εἰς ἓν περιβάλλον οὐχὶ δωρικόν — πιθανῶς ἐν Ἀττικῇ — εἶναι μία καλλιτεχνικὴ φάσις τελειῶς νέα, σαφῶς διακρινομένη τῆς προηγηθείσης τέχνης. Μόνον ὡς πρὸς τὸν κρητικὸν πρωτογεωμετρικὸν ρυθμὸν γίνεται γενικῶς ἐξαιρέσις καὶ θεωρεῖται οὗτος ὡς κατ' εὐθειᾶν συνεχίζων τὸν ἕστατον μινωικὸν ρυθμὸν ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος: κρητικὸν ρυθμὸν ὅστις, διὰ τὴν γενικὴν συνθετικὴν καὶ διακοσμητικὴν αὐτοῦ ἀντίληψιν, καταγοῖται, οὕτως εἶπεῖν, τοῦ ὀνόματος τούτου, καὶ διὰ τὸν ὅποιον προετάθη ἐκ τούτου καὶ διάφορον ὄνομα: «πρωτογεωμετρικὸς»⁵. Ὡς πρὸς δὲ τὴν καθαρὰν καὶ ἀπόλυτον τομὴν μεταξὺ πρωτογεωμετρικοῦ καὶ γεωμετρικοῦ, μάλιστα εἰς τὴν Κρήτην, αὕτη εἶναι παραδεκτὴ, δύνανται νὰ εἴπη τις, ὑπὸ πάντων τῶν μελετητῶν⁶. Ἀὐτὸς ἤρκεσε διὰ τὴν χαλάρωσιν τῆς αὐστηρᾶς ταύτης διακρίσεως ἡ

⁴) Βλ. Desborough, «What is protogeometric?», B.S.A., XLIII, 1948, σελ. 260 κ.έξ. Πρβλ. καὶ Broner, «Hesperia», VIII, 1939, σελ. 416 κ.έξ. Νέα εὐρήματα θαυμασίων ἀττικῶν πρωτογεωμετρικῶν προϊόντων, ἀρκούντως ἀρχαϊκῆς ἐμφανίσεως, ἐγένοντο τελευταίως ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Παπαδημητρίου εἰς τὸ ἀθηναϊκὸν προάστειον τῆς Νέας Ἰωνίας.

⁵) Desborough, αὐτόθι σελ. 265 κ.έξ., 270 πρβλ. καὶ Hartley, B.S.A., XXXI, 1930-31, σελ. 104 κ.έξ. Furumark, Mys. Pottery, σελ. 179. Ὁ Desborough εὐρίσκει στενωτέρου τοῦ συνήθους σύνδεσμον πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν τέχνην — κατὰ τρόπον οὐχὶ διάφορον ἐκεῖνου τῆς κρητικῆς κεραμικῆς — καὶ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν τάξιν ἀγγείων τῆς Ἰθάκης. Ἀντιθέτως ὁ Payne, B.S.A., XXIX 1927-28, σελ. 267 κ.έξ., θεωρεῖ τὰ πρωτογεωμετρικὰ προϊόντα τῆς Κρήτης ὡς ὁμάδα σαφῶς διακρινομένη. Περὶ τῆς βαθμιαίας καὶ ἀδιόρατου μεταμορφώσεως τοῦ ὑπομινωικοῦ εἰς πρωτογεωμετρικὸν βλ. ἀντιθέτως τὴν ἡδη μνημονευθεῖσαν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματος A r k., σελ. 552 κ.έξ. καὶ passim.

⁶) Payne, αὐτόθι, σελ. 268 κ.έξ. Shweitzer, «Gnomon», 1934,

παραδοχὴ ὅτι ὁ γεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Κρήτης ἔχει εἰδικὸν χαρακτῆρα, καὶ ὅτι ἀπορροφᾷ εἰς μέγαν ἀριθμὸν στοιχεῖα ἐκ τῆς προελληνικῆς τέχνης· δὲν ἤρκεσεν ἡ ἰδική μου ἐπιμονὴ νὰ ὑποδεικνύω ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος εἰς τὴν συνολικὴν του ἐμφάνισιν συχνὰ ἀντιβαίνει πρὸς τοὺς κανόνας οἵτινες τὸν διαστέλλουν ἀπὸ τὸν γεωμετρικὸν ρυθμὸν τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος, ὡς συνιστάμενος ἐνίοτε ἀποκλειστικῶς ἐκ θεμάτων κεκινημένων, καμπυλογραμμῶν, κυματοειδῶν ἢ περιέχων τοιαῦτα θέματα εἰς ἀναλογίαν ἀπολύτως ὑπερέχουσαν, ὡς τείνων εἰς τὴν διακοπὴν τῆς κατὰ ζῶνας διακοσμήσεως καὶ τὴν παρεμβολὴν μεμονωμένων, ἀτομικῶν θεμάτων, τὰ ὅποια καταστρέφουν τὴν γενικὴν ἁρμονίαν. Ἡ γεωμετρικὴ διακόσμησις ἐν Κρήτῃ συχνὰ συνίσταται μόνον ἀπὸ σειρᾶς συγκεντρικῶν κύκλων ἢ τριγῶνων, ὁμοίας πρὸς τὴν θεματογραφίαν τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ· ἵνα κλονισθῇ ἡ πίστις πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ δυνατοῦ σαφοῦς καὶ ἀσφαλοῦς διακρίσεως μεταξὺ τῶν δύο κατηγοριῶν, ἥτις ἀνάγκη νὰ προσαχθῇ πλῆθος δειγμάτων ἀπὸ τὰ περιφερικὰ κρητικὰ ἐργαστήρια, τὰ ἀπομακρυσμένα ἐκ τῶν μεγάλων κνωσιακῶν ἐργαστηρίων, δειγμάτων δυσκόλως δυναμένων νὰ ταξινομηθοῦν εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν κατηγορίαν. Τοῦτο ἔπραξα εἰς τὸν τόμον μου τῶν Ἀρχαίων· τὰ ἐπαρχιακὰ ταῦτα προϊόντα ἐπολλαπλασιασθήσαν χάρις εἰς τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς καὶ ἀνακαλύψεις, ἃν καὶ παραμένουν ἀκόμη κατὰ μέγα μέρος ἀδημοσίευτα. Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τὸ πρόβλημα τῆς ἀδιοράτου καὶ βαθμιαίας διεισδύσεως τῆς ἀνατολιζούσης τέχνης εἰς τὴν Κρήτην — ἣτις συμπίπτει μὲ τὴν πλήρη διαμόρφωσιν τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ — θὰ λάβωμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

Αἱ μεγαλύτεραι καὶ περισσόμερον στηριζόμεναι εἰς παραδείγματα ἀντιρροήσεις τοῦ γράψαντος τὴν κριτικὴν ἀφοροῦν τὸ δεύτερον ἐκ τῶν ὡς κυρίων θεωρουμένων θεμάτων τοῦ τομίδιου μου, δηλαδὴ τὸ θέμα τῆς κρητικῆς ἐπιρροῆς περὶ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Οὕτω, κατ' αὐτὸν, ἡ ἀρχὴ τοῦ σχήματος τῆς κοτύλης πρέπει νὰ εἶναι ὁπωσδήποτε πρωτοκορινθιακὴ, διότι εἰς τὴν Κόρινθον δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀδιάκοπον ἐξέλιξίν της, ἣτις ἀνέροχεται μέχρι τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς· καὶ ἐδῶ εἶναι ἡ πρώτη ἐκ μιᾶς σειρᾶς πλανῶν φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος, τὰς ὁποίας διαπράττει ὁ ἀμερικανὸς ἐπιστήμων, καὶ αἱ ὅποιαι συγκεκριμένως ἀνήκουν εἰς τὴν σοφιστικὴν κατηγορίαν τῆς *petitio principii*. Εἰς οὐδεμίαν μελέτην μου ὑπεστήριξα ὅτι μόνον εἰς τὴν Κρήτην παρατηροῦμεν τὴν βαθμιαίαν καὶ συνε-

σελ. 339 κ.ἐξ. De m a r g n e, La Crète dédalique, σελ. 96, 98. Desb o r o u g h, αὐτ. σελ. 267, 271, κλπ.

ἤ ἐξέλιξιν ὁρισμένων κατηγοριῶν τῆς πρωτοκορινθιακῆς κεραμεικῆς, τὰς ὁποίας ἀκολουθῶς εὐρίσκομεν εἰσαγομέναις ἐτοιμούς καθ' ὅλα εἰς τὴν Κόρινθον· ὑπεστήριξα τοῦτο : ὅτι ἡ Κρήτη, ὡς καὶ ἡ Κόρινθος καὶ ἄλλα καλλιτεχνικὰ ἑλληνικὰ κέντρα, μετέσχεν ἐνεργῶς, μέχρις ὁρισμένου βαθμοῦ, μὴ καθορισθέντος τελείως, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν σχημάτων, τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῆς κεραμεικῆς ἐκείνης, διαμόρφωσιν ἣτις κατέληξεν εἰς τὸν σχηματισμὸν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ· τούτου ζητῶ νὰ καταδείξω τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολὴν σπέρματα, διότι νομίζω ὅτι ὁ ρυθμὸς οὗτος δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ ὕστατον προῖόν τοῦ κύματος τῆς τέχνης, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ ὡς ἀνατολίτιζουσα. Ἐφ' ὅσον δὲν ἀποδεικνύεται, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν, ὅτι τὰ βήματα κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου τούτου τῆς ἐξέλιξεως, τὰ ὁποῖα σημειοῦνται εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἀλλαχοῦ ἔξω τῆς Κορίνθου, ἐπηρεάσθησαν ἀπὸ μίαν προγενεστέραν ἐξέλιξιν γενομένην εἰς τὴν Κόρινθον, οὐδὲν εἶναι ἀποδεδειγμένον. Πράγματι τὰ δύο μόνον παραδείγματα, ἅτινα προσεκόμισα ὡς ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς κατηγορίας ταύτης (πίν. XXI 1 καὶ 3) ἐκ μιᾶς σειρᾶς ποικίλων καὶ ἐνδιαφερόντων προϊόντων, ἐλθόντων εἰς φῶς κατὰ τὰς τελευταίας κρητικὰς ἀνασκαφάς, εἶναι ἀρκούντως πλησιέστερα πρὸς τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ σκύφου παρ' ὅσον τὰ ἀρχαιότερα πρωτοκορινθιακὰ δείγματα, τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ Weinberg (Corinth, VII 1. The Geometric and Orientalizing Pottery, 1943, σελ. 86 κ.ἐξ., πίν. 16, ἀρ. 107 κ.ἐξ.). Αἱ δύο κρητικαὶ κοτύλαι δύνανται ἀκόμη νὰ ἀποτελέσουν ἓνα κρίκον μεταβατικὸν μεταξὺ τῆς κατηγορίας ταύτης τῆς κεραμεικῆς καὶ τῆς κατηγορίας τῶν σκύφων, τοῦ τύπου τοῦ ὁποίου παράδειγμα ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ προσίγει ὁ Weinberg τὸ ἀγγεῖον ἔ.ἀ. πίν. 13 ἀρ. 80. Ἀκόμη καὶ αἱ πλαιότεραι κορινθιακαὶ «ἀρχαῖαι κοτύλαι», αὐτόθι, πίν. 17 ἀρ. 123 κ.ἐξ., ἔχουν σχήματα περισσότερον προχωρημένα πρὸς τὸ κανονικὸν σῶμα, τὸ βραδύτερον ἐμφανιζόμενον — μὲ πλευρὰς περισσότερον εὐθυγράμμους, στόμα περισσότερον πλατὺ καὶ εὐθέως τεμνόμενον κατὰ τὰ χεῖλη — παρὰ τὸ κρητικὸν ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθὲν παράδειγμα (πίν. XXI, 4) τὸ ὁποῖον εἰς τὴν κεκοσμημένην μεταξὺ τῶν λαβῶν ταινίαν διατηρεῖ ἀκόμη χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα ἀποκλειστικῶς τοῦ γεωμετρικοῦ-ἀνατολίτιζοντος ρυθμοῦ τῆς νήσου.

Τὸ αὐτό, κατὰ μείζονα λόγον, δύναται νὰ λεχθῆ ὡς πρὸς τὸν πρωτοκορινθιακὸν «σφαιρικὸν ἀρύβαλλον». Αἱ μαρτυρίαι τοῦ τύπου τούτου ἀνέρχονται, εἶναι ἀληθές, εἰς τὴν Κόρινθον, ἀν καὶ εἰς ἀρκούντως περιορισμένον ἀριθμὸν, μέχρι τοῦ IX αἰῶνος : καὶ ἡ αὐτὴ διαπίστωσις θὰ ἦδύνατο νὰ ἐπαναληφθῆ καὶ δι' ἱκανὸν μέρος τῆς λοιπῆς ἑλληνι-

κῆς παραγωγῆς διὰ τὴν Θήραν, τὴν Μήλον, τὴν Ρόδον, τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τῆς Ἰταλίας κλπ. Δὲν γνωρίζω ἂν διὰ τοῦτου ὁ Weinberg προτιθῆται νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἐκ Κρήτης καταγωγὴν τῶν σχημάτων τούτων, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε παραδέχονται οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν μελετητῶν τῶν ἀρχαιότερων ἑλληνικῶν προϊόντων κεραμεικῆς⁷, διότι εἰς τὴν Κρήτην (καὶ ἴσως καὶ εἰς τὰς ἄλλας μεγάλας ἑλληνικὰς νήσους τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου) δύναται νὰ συναγάγῃ τις τὴν ἄμεσον διαδοχὴν ἀπὸ τῆς ὀψίμου μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς εἰς τὴν γεωμετρικὴν. Ἄλλὰ δὲν εἶχον μόνον τὴν πρόθεσιν νὰ ὑποστηρίξω ἐπιμόνως τὴν ἄποψιν περὶ τῆς τοιαύτης γενέσεως τῶν σχημάτων εἰς τὴν δημοσίευσιν καὶ συνοπτικὴν διαπραγματεύσιν ἱκανοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυροδοχείων ἐκείνων, περιληφθέντων εἰς τοὺς πίνακας XVIII - XIX τῆς μελέτης μου: ἤθελον ἐπὶ πλέον νὰ καταστήσω προφανὲς πῶς σχῆμα καὶ διακόσμησις τῆς κατηγορίας ταύτης τῆς κεραμεικῆς ἐξελίσσονται βῆμα πρὸς βῆμα ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ μὲ ὅλας τὰς ἀνεπαισθήτους διαβαθμίσεις πρὸς τὴν μορφήν καὶ τὴν τεχνικὴν ἐκείνην, αἱ ὁποῖαι θὰ γίνουσι ἀργότερον χαρακτηριστικαὶ τῆς τάξεως τῶν «ὠοειδῶν ἀρυβάλλων», ἡ ὁποία διαδέχεται τὴν τάξιν τῶν σφαιροειδῶν καὶ ἐπίσης νὰ ἐπισύρω τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι καθ' ὅλας τὰς μεταβατικὰς φάσεις τῆς ἡ κατηγορία αὕτη διατηρεῖ καὶ ὠρισμένα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν ὁδὸν ἐκ τῆς ὁποίας ἔφθασαν αἱ παρορμήσεις καὶ αἱ ὠθήσεις πρὸς τὴν μεταβολήν: ἡ ὁδὸς αὕτη εἶναι ἡ Κύπρος καὶ ἡ Ἄνατολή.

Ὡς πρὸς τὴν τάξιν τῶν «οἰνοχοῶν μετὰ ἐπιπέδου πυθμένους»⁸, ἀσφαλῶς δὲν ἐπεδίωξα νὰ ἀποδώσω εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς διαμορφώσεώς της τὸ ἀγγεῖον τοῦ τάφου R τῶν Ἀρχαδῶν, ὅπερ ἐταξινομήθη εἰς τὴν ἀνατολίτζουσαν περίοδον, πίν. XIII, 4: οὔτε πάλιν δίδει ἀποφασιστικὴν λύσιν ὑπὲρ τῆς κορινθιακῆς καταγωγῆς τῆς κατηγορίας ταύτης, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν Κορίνθῳ ἀπαντᾷ ἐν ἀρκούντως ὅμοιον δεῖγμα, ἀνῆκον εἰς τὴν πρῶμον κορινθιακὴν φάσιν (Weinberg, ἔ.ἀ. ἀρ. 198, πίν. 28), καὶ ἕτερον τῆς μεταβατικῆς φάσεως μεταξὺ πρωτοκορινθιακοῦ καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ (Payne, Protokorinthische Vasenmalerei, πίν. 31, 1.: ἀμφοτέρα τὰ ἀγγεῖα πράγματι, τοῦλάχιστον γενετικῶς, ἐμφανίζουσι στάδιον περισσότερον προκεχωρημένον τοῦ κρητικοῦ ἀγγείου μὲ τὸ ἐλαστικὸν ἀκόμη, τελείως ἡμισφαιρικὸν καμπύλον σῶμά

⁷) Βλ. J o h a n s e n, Vases Sicyoniens, σελ. 16 κ.ἑξ. καὶ 58 κ.ἑξ. Payne, Necrocorinthia, σελ. 5 κ.ἑξ.

⁸) Δὲν εἶμαι οὔτε ὁ μόνος οὔτε ὁ πρῶτος ἔρσηνητής, ὁ ὀνομάσας τὸν τύπον αὐτὸν «λήκυθον»: πρέπει νὰ μοιρασθῶ τὴν μομφὴν τοῦλάχιστον μὲ τὸν Johansen, οὗτ., σελ. 21 κ.ἑξ.

του, ἐνῶ ἀντιθέτως τῶν ἄλλων ἐκείνων εἶναι ἤδη βαρῦ, μὲ τοιχώματα τείνοντα χαμηλὰ πρὸς τὴν κατακόρυφον, μὲ τοὺς διαταράσσοντας μεγάλους γλυπτοὺς δακτυλίους). Ἦδη ὁ Johansen εἶχε δεῖξει ὡς προδρόμους τοῦ σχήματος τούτου ὁρισμένες προχοῖσκάς τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, ὡς ἐν ἄττικὸν παράδειγμα⁹⁾, μετὰ τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ συσχετισθοῦν ἄλλα ἐξ ἄλλων ἑλληνικῶν κέντρων, π.χ. ἐκ τῆς Θήρας¹⁰⁾. Τῶν μεταβατικῶν τούτων μορφῶν πρόκειται νὰ προσδιορισθῇ ὁ τύπος προελεύσεως, ὡς καὶ ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν διάδοσίν των· ταυτοχρόνως πρόκειται περὶ τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων τῆς κατηγορίας ταύτης μετὰ τῆς «τῶν ἀρυβάλλων μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν», ἄλλης ἐκείνης κατηγορίας διὰ τὴν ὁποίαν προεβλήθη ἡ γεωμετρικὴ εἰς τὴν Κρήτην¹¹⁾ σχηματοποίησις· ἄλλὰ ταύτης ἡ μακροὴ καταγωγή ἀναμφιβόλως δέον νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν Κύπρον, πατρίδα τῶν σχημάτων τούτων μὲ τὸ σφαιροειδὲς σῶμα καὶ τὸν ὑψηλὸν λαιμὸν ἤδη ἀπὸ τῆς χαλκῆς ἐποχῆς. Εἰς ταῦτα, εἰδικῶς εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν «base-ring ware», συχνὰ ἡ βάσις πλατύνεται καὶ καθίσταται ἐπίπεδος· ἐντεῦθεν πιθανῶς διαδίδονται καὶ ἐξελίσσονται τὰ ἀγγεῖδια καὶ αἱ μικραὶ ὑδρῖαι μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν καὶ ἐπίπεδον βάσιν, εἰς σχήματα οὐχὶ ἀπέχοντα τῆς γεωμετρικῆς ἐκείνης οἰνοχόης, ἤδη ἐντὸς τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ περιβάλλοντος τῆς Ρόδου¹²⁾.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐκφράσω τοῦλάχιστον κάποιαν μικρὰν ἐπιφύλαξιν, ἀπέναντι τῆς ἡρέμου βεβαιότητος μετὰ τῆς ὁποίας ὁ Weipberg ἀποδίδει μαζικῶς εἰς τὴν Κόρινθον—ἐνῶ ἀκόμη συζητεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ τόπου προελεύσεως καὶ τῶν κέντρων τῆς κατασκευῆς των—ἅλα ἐκεῖνα τὰ διαμφισβητούμενα εἶδη κεραμεικῆς τῆς Κρήτης, χωρὶς μάλιστα νὰ ἔχη τὴν δυνατότητα νὰ ρίψη ἐν βλέμμα ἐπὶ τῶν πρωτοτύπων, τὰ ὅποια παραμένουν βαθέως τεθαμμένα εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Μουσείου, ἀπρόσιτα καθ' ἕλην τὴν περίοδον τῶν πολεμικῶν τούτων ἐτῶν¹³⁾.

⁹⁾ Johansen, σελ. 23, εἰκ. 12· ἐν ὁμοίον ἀγγεῖον ἐκ τάφου τῆς Κορίνθου, A. J. A., XLV, 1941, σελ. 31, εἰκ. 1d.

¹⁰⁾ Pluhl, «Ath. Mitt.», XXVIII, 1903, ἐνθ. Πίν. XIX, 7.

¹¹⁾ Johansen, σελ. 41 κ.εξ.

¹²⁾ Ἴδε «Clara Rhodos», VI-VII, σελ. 189 κ.εξ. εἰκ. 223 κ.εξ.

¹³⁾ Οὕτω π.χ. ὁ ἀρύβαλλος, Early Hell. Pottery, πίν. XIX, 7, παρουσιάζει λεπτὴν ἀργίλλον ἀνοικτὴν κιτρινωπὴν, ἀργίλλον ἢ ὁποία εἰς ἄλλα συζητηθέντα δείγματα ἔχει ἀκόμη σκοτεινότερον χρῶμα, κιτρινωπὸν-φαιὸν ἢ κιτρινωπὸν πορτοκαλλιόχρουν, τὸ ὅποιον θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμβάλη, τοῦλάχιστον πρὸς στιγμὴν, εἰς ἀμχανίαν τοὺς εἰδικούς τῆς τεχνικῆς τῆς ἀργίλλου, οἵτινες γενικῶς ἀναγνωρίζουν ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς κορινθιακῆς κεραμεικῆς τὴν λευκωπὴν ἢ λευκὴν ὑποπρασινίζουσαν ἀργίλλον.

Ὑπεστήριξα, προβάλλει ὁ W., ὅτι ἡ πρωτοκορινθιακὴ διὰ λεπτῶν ταινιώσεων διακόσμησις ἐφ' ὄλοκλήρου τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου ἀποτελεῖ μίμησιν ἐκ Κρήτης, ἐνῶ αὕτη δύναται ἀντιθέτως νὰ παρακολουθηθῆ εἰς παραδείγματα ἐκ Κορίνθου ἄνευ διακοπῆς, ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Μακρὰν ἐμοῦ εἰς τόσον ἀόριστος καὶ συγχρόνως τόσον ἀφελὴς ἰσχυρισμός! Ἡ ἰδέα τῆς διακοσμήσεως διὰ λεπτῶν παραλλήλων ταινιῶν εἶναι ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ἔλθουν ἀνεξαρτήτως εἰς τὸν νοῦν παντὸς κεραμογράφου καὶ εἰς πᾶν ἐργαστήριον κεραμικῆς: ἐκτὸς τῆς Κορίνθου δυνάμεθα νὰ τὴν ἴδωμεν ἐμφανιζομένην καὶ ἐδραiouμένην καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς π.χ. εἰς τὸ ἄλλο μέγα γεωμετρικόν, ἤδη πρὸ μικροῦ μνημονευθέν, ἐργαστήριον τῆς Θήρας. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐβεβαίωσα καὶ προσεπάθησα νὰ ἀποδείξω (σελ. 17) εἶναι πολὺ περισσότερον εἰδικόν: «βλέπομεν νὰ σχηματίζεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐν Κρήτῃ, ἴσως κατὰ μίμησιν κυπριακῶν προϊόντων, ἡ γεωμετρικὴ τάξις ἀγγείων, διακοσμουμένων μὲ στενὰς παραλλήλους περιθεούσας ταινίας, ἀγγείων καθισταμένων συνεχῶς περισσότερον λεπτῶν, ἐξ ἀργίλλου βαθμηδὸν μᾶλλον λευκωπῆς, καὶ ἀποκλινόντων, μὲ ἄλλους λόγους, πρὸς τὴν τεχνικὴν ἐκείνην, ἣτις μέλλει νὰ ἀποβῆ ἡ πρωτοκορινθιακὴ τεχνικὴ». Πράγματι δύο ἀγγεῖα τοῦ εἴδους τούτου ὑπ' ἐμοῦ ἀπεικονισθέντα (πίν. XIV 1-2) ἐμφανίζουν τὴν τεχνικὴν ταύτην, μετὰ τῶν λεπτῶν ταινιώσεων, καίτοι παρουσιάζουν ἀκόμη αὐστηρῶς γεωμετρικὴν διακόσμησιν. Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου αἱ μακρυναὶ ρίζαι τοῦ τρόπου αὐτοῦ τῆς διακοσμήσεως δύνανται νὰ ἀνευρεθοῦν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῶν ἐξ ἀνατολῆς εἰσαγωγῶν, μέχρις ἐκείνης τῆς διακοσμήσεως δι' ὁμοίων λεπτῶν ταινιῶν ἐφ' ὄλοκλήρου τοῦ σώματος μιᾶς μεγάλης τάξεως κυπέλλων καὶ ἀρυβάλλων, ἡ ὁποία εἰς τὴν Κύπρον (καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν Ρόδον), εἶναι μεταβατικὴ ἐκ τῆς ὀψίμου μυκηναϊκῆς περιόδου κατ' εὐθειαν εἰς τὴν πρώτην φάσιν τῆς σιδηρᾶς ἐποχῆς, ἡ ὁποία καλεῖται «ἐλληνοφοινικικὴ»¹⁴.

Εἰς τοὺς ὀψίμους-μυκηναϊκοὺς τούτους προδρομοὺς τῆς ἀνατολιζούσης τάσεως θὰ ἐπανέλθωμεν ἀργότερον. Διὰ νὰ τελειώσωμεν τώρα μὲ τὴν κριτικὴν τοῦ Weinberg, ὑπεστήριξα, λέγει, τὴν θεωρίαν τῆς ἐκ Κρήτης προελεύσεως τῶν πλαστικῶν ἀγγείων, βάσει τοῦ ἀρυβάλλου μὲ ἀνθρωπίνην κεφαλὴν τοῦ Βερολίνου: ἀλλ' ἡ θεωρία μου αὕτη ἀντιθέτως (σ. 15) βασίζεται ἐπὶ ἄλλων ἐπιχειρημάτων, μὲ τὴν προσαγωγὴν τῆς μαρτυρίας μεγάλου ἀριθμοῦ προϊόντων, τὰ ὁποῖα ἐκκινοῦν ἐκ τῶν βαναυσοτέρων ἐκείνων καθαρῶς γεωμετρικῆς ἐμφανίσεως¹⁵.

¹⁴) Πρβλ. A r k, σελ. 665, κλπ.

¹⁵) Πρβλ. A r k, σελ. 500 κ.ἐξ., 506 κ.ἐξ.

